

Գրիգոր Զէքէմեան գրած է. — «Ով հայ մի մտնար ձեզ, Գրիգոր Զէքէմեան, Մալաթիայի 8-2-1950»:

ե) Խորանագարդ և լուսանցադարդ էջով մը կը սկսի հետեւեալ կարեւոր յիշատակարանը. — «Ահա թիւն ժողովրդեան, և շրջակայ՝ յերկրի, ի գթութեանցն Աստուծոյ և յամենաբարոց նորա նաև այս անուն քանի սպասաւորէ հասցէ գիր օրհնութեան ի յանկառնէն և ամ. ամենամ և ի տիրապահ մայրաքաղաքն ՅՈՒՐԶԱ ի վր. մեր սրտէ սիրեցեալ և հոգեւոր՝ սրբեացն. և ան միջնորդ բարեկամացն, և երանեալ անձանցն, սրբանուէր քհնյիցն և մաքրամիտ ժողովրդեանն. մեծի և փաքաւ առ հասարակ հաւատացելոց ի քս. ամ. վերածննդն աւագանուան յսրբեգրութիւն հօրն երկնաւորի, ամէն»:

զ) Համառօտ Մեկնութիւն Աւետարանի. —

Յիւստակարան. — «Յիշատակարան աւետարանի. տրարեալ յաղնամեղ սահփանս երիցէ Զուգայեցոյ, սրգի Սահփանսի: Ազգիս հայոց թվականին, կրկին քառակէս լեւիշարիւրին, և թանասուն երկու ամին, գրեցաւ զանձս ամ. ային»:

Հոտ հաւանօրէն այս թուականը պէտք է վերլուծել հետեւեալ ձևով. — «կրկին քառակէ» 400 + 400, որուն վրայ պէտք է աւելնայ 200 և 72. այսպէս կ'աւնենանք Հայոց թուական 1072 և Քրիստոսի թուական 1072 + 551 = 1623 Յ. Ք., որ շատ հաւու չէ ձեռագրիս գրութեան թուականէն (1639):

Յիւստակարան. — «Յիշատակարան ամ. աշունչ գրոց տրարեալ նոյն Սահփանս երէց սրգի Սահփանսի, ի խնդրոյ պարոն Մէլիք աղային սրգոյ Խաւջոյ Սաքարին: ... Նորին Սահփանս երիցու յիշատակարան շարակնոցի: Որք զծորանս Հագւայն արբին զշարականսն սգեալ գրեցին. նախ մեծ Մեսրոպըն սքանչելին»:

Վերջին Յիւստակարան, յարմէ հաւէ ոչ մէկ գրութիւն գոյութիւն ունի. —

«Արգ.՝ ևս նուստտ անձն եղկելի, ձիք Սահփանս մեղաց գերի, սրգի գոլով Սահփանսի, և գաւառաւ Զուգայեցի»:

ԶԱԽԷՆ ՎՐԴ. ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ
Նիւ եմբ, 1962

ՄԱՏԵՆԱԹՍԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Բէյրութի մէջ, 1961ին, Գեր. Լ. Ս. Կոզմանի հեղինակութեամբ լոյս տեսած է «Հայոց Եկեղեցին մինչև Փլորենտեան ժողովը» պատմական ուսումնասիրութիւնը, բաղկացած ժ.Ձ + 776 էջերէ: Գրքին բովանդակութիւնը կը կազմեն զլիսաւորարար Ա-Ժե դարերու պատմութիւնը, էջ 3-499. Յաւելուածներ, 501-579. Մատենագիտութիւն, 583-596. Յանկ երանուհեան, 597-629. Յանկ Անձնանուհեան, 629-669. Մանօթութիւններ և վկայութիւններ, էջ 671-756:

Սոյն գրքին արմէքին մասին գաղափար մը տալու համար հարկ գտեցինք նշել քանի մը ուշադրաւ կէտեր, որոնք են.

1. — Բուզանդի վկայութիւնը. — Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելական հիմնարկութեան մասին պատմական մեծարժէք վկայութիւններ կան Փաւստոս Բուզանդի մօտ: Գեր. Կոզման քանի մը ձրի խօսքերէ տարտած կը յայտարարէ թէ ասոնք «ձախող յաւելուածներ են ոճով ու լեզուով» (էջ 31): Նոյն ձևով վարուած է նաև Խորենացիի վկայութեան հետ Բարթաղիմէոս առաքեալի վերաբերմամբ յայտարարելով զայն «յետամուտ» (էջ 25): Գեր. Կոզման նախ պէտք էր փաստերով հաստատէր թէ վերոյիշեալ վկայութիւնները հարադատ չեն, և ապա պէտք էր դարձեալ հաստատէր թէ ասոնք «օտար» ասորաւէր ձեռքէ մը ներմուծուած են (էջ 31) և «յետամուտ» են: Որքան ասին որ Գեր. Կոզման կը խօսի առանց փաստերու՝ իր խօսածները կը ցնդին օդին մէջ և Թագէոս և Բարթաղիմէոս առաքեալները անխափա կը մնան իրենց տեղը իրեն Հայոց աշխարհի առաջին լուսաւորիչներ:

2. — Թուրք Պրովի. — Գեր. Կոզման կը գրէ. Հինէն փորձուած է «խնայողութեան» ի նպատակ շրջել անցուցարձերը — զեղծագրութեամբ: Ազոնց, ան-

կաշառ հայադաւան մը, կը գրէր. «Պրակտիկ թուղթը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս էին այլապէս պատմական վաւերագրերները դաւանարանական տաքացած մթնոլորտում»: Ադանց կը մատնանշէ, որ յայն բնագիւղը ունի Ա - Ժե գլուխներ, իսկ Գիրք Թղթոցը՝ Թ - Ժե: ... «Յաւանարէնի առաջին ութ գլուխների փոխարէն՝ գրել է հայ ինքնասիրութիւնը շոյող յառաջաբան: Թուում է, որ և այս կէտում օտար ձեռք է սահել Պրակտիկ թղթի վրայից» (էջ 137):

Ադանց կիթէ քիչ մը նստող «տաքացած մթնոլորտում» շարժէր իր գրիչը պիտի չմեղադրէր անմեղները: Պատահածը դիտումնաւոր «գեղձագրութիւն» չէ այլ դժբախտ արկած: Թղթոց Գրքին ձեռագրէն ժամանակին ինկած են թերթեր և եղնիկի առ Մաշտոց ուղղած թուղթին առաջին մասը կցուել է անոր յաջորդող Պրակտիկ թուղթին վերջին մասին, որուն չեն անդրադարձած գրիչ և հրատարակիչ: Այս իրողութիւնը ծանօթ էր Հ. Ակինեանին և անոր միջոցաւ նաեւ Գեր. Կոզեանին (էջ 140, ծնթ.), որ սակայն հայադաւաններու «գեղձագրութիւն»ը հարուածելու սիրոյն ուղած է օգտագործել Ադանցի սխալը: Այդ անիրաւ հարուածը սակայն իրաւամբ կ'անդրադառնայ իսկական գեղձագիր հակահայադաւանին թիկունքին:

3. — Շիրակաւանի Ժողովը. — Կը գրէ Գեր. Կոզեան. Աններեւի թերի մը կայ այս հաստուածին մէջ: Օրմանեան անյիշատակ թողուցած է Ժողով մը, որ հերքումն իսկ է իր Թէգին մասամբ: Շիրակաւանի Ժողովն է այն (էջ 276): Ապա աւելի վարը կը կարգանք. Օրմանեանի անհաճոյ էր Շիրակաւանը: Լուսնի մասնեց զայն, ինչպէս լուսնիամբ կ'անցնին անոր վրայէն բոլոր հայադաւանները ... (էջ 281):

Օրմանեան լուծ չէ Շիրակաւանի Ժողովին մասին, այլ գրած է, այսպէս. «Ժողովին որոշման փոստը կու տայ մեզի Աշտի անունով փոստի ուղղուած պատասխանը զոր գրիչի առած է Սահակ Հայոց վարդապետ և որ գնահատուած է իբրեւ լի իմաստութեամբ և դիտութեամբ և գեղեցիկ իմաստասիրական գրուած: Մենք ալ կարող ենք մեզէն հաստատել այդ գնա-

հատումը մեր աչքին առջև ունենալով անոր պատճէնը» (Աղգա. յօդ. 670):

Կը տեսնուի թէ Գեր. Կոզեան ընդդէմ Օրմանեանի գրելու առին աչքերը երբեմն «մասամբ» գացած է, երբեմն ալ ամբողջովին, որպէսզի կարենայ իր կանխորոշեալ թէզը հաստատել ի պէտս կուրաց:

4. — Նարեկացիի դաւանութիւնը — և յորդոյ. — Կը գրէ Գեր. Կոզեան. Նարեկացիի դաւանութեան մէջ կը գտնենք այն կաթողիկէ կէտերը, զորս Օրմանեան կը վտարէ իրեն յատուկ հայադաւանութենէն: Նարեկի Սուրբը կ'օրհնէ Կաթողիկէ եկեղեցւոյ հետ՝ «Զոգի էսութեան նոցին» (Հօր և Որդւոյ): «Օրհնարանեմք ընդ Հօր և Որդւոյ և զանրաժանելի բոլորումն նոցին փառակից Հոգւոյն աշուրութեան»: Օրմանեանի համաձայն «Հայոց եկեղեցին չ'ընդունիր և յորդոյ յաւելուածը»: Կը տեսնենք որ Նարեկացին կ'ընդունի զայն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ հետ (էջ 320):

Ոչ, Գեր. Կոզեան չարաչար կը սխալի: Նարեկացին չ'ընդունիր «և յորդոյ» յաւելուածը, ինչպէս ցոյց տուած ենք ժամանակին մեր յօդուածով Հասկի մէջ (1953, էջ 81): Մխիթարեանները բռնի մը անզախախտութեամբ փորձած էին բթացնել Նարեկացիի խօսքին իմաստը և կըլլեցնել բթամիտներուն: Այդ ձախուել անպարտութեան քողազերծումէն ետք Գեր. Կոզեան զիմեր է մաքսաննդութեան տարբեր միջոցի մը (*). կուլ տուել է անմարսելի բռնիք և միասնաբար ընդգծել է երկու բառեր, «բոլորումն նոցին», խորհելով թէ այդ անմեղունակ ծպտումով կրնայ հասնիլ իր սեւեռալ նպատակին, որ է Գր. Նարեկացին դարձնել պապական: Գր. Նարեկացին կը պահէ քրիստոնէական եկեղեցւոյ հարադատ դաւանանքը,

(*) Նման մաքսաննդութիւն մը կը տեսնուի նաեւ էջ 329, ուր եղիշէէն մէջ բերած հաստուածին մէջ ընդհանրապէս և եկեղեցի չ'ենցաւ ի վերայ Պետրոսի հաւատոցն: ասոր ալ կերպ ընդգծելով կ'ուզէ խարբալ իր ընթերցողները թէ եկեղեցին Պետրոսի վրայ չ'իյնաւ է: Ոչ, եղիշէն այդպէս չ'ըսէր. եղիշէ կ'ըսէ. եկեղեցին չ'իյնաւ է Պետրոսի հաւատքի՝ վրայ: Հոյակապ վկայութիւն՝ ոչ թէ ընդդէմ Օրմանեանի, այլ ընդդէմ Գեր. Կոզեանի:

սրուն համաձայն կ'օրհնարանէ ընդ Հօր և Որդւոյ և զանրաժանելի ըզխումն՝ նոցին փառակից Հոգւոյն անբութեան»։

Ժիշդ է Օրմանեան՝ երբ կը յայտարարէ թէ «Հայոց Եկեղեցին չ'ընդունիր և յորդւոյ յաւելումը»։ Որովհետեւ Ս. Գրիգոր Նորիկացիին ձայնակից է Ս. Ներսէս Շնորհալի, և բացարձակ յստակութեամբ կը քարոզէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղիղ դաւանանքը Ս. Հոգիի բխման մասին։ Տես մեր յօդուածը Հասկի մէջ (1952, էջ 132-3), ուր 15 վկայութիւններով հաստատուած է Շնորհալիի և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ քրիստոնէական անյողադող դաւանանքը։ Գեր. Կոզեան այդ յօդուածը կա՛մ կարդացած է կա՛մ կարդացած չէ. եթէ կարդացած չէ՝ կը մեղանչէ անգիտարար. եթէ կարդացած է՝ կը մեղանչէ գիտակցաբար։ Գեր. Կոզեան կրնայ ճշմարտութիւնը ուրանալ երբ որ ուզէ, հերքել՝ երբեք։

5 — Ս. Ներսէս Շնորհալի եւ Ս. Պետրոս Առաքեալ. — Գեր. Կոզեան կրկնելով հանրաժանօթ խօսքերը Եղեսիոյ Ողբին, «Եւ դու Հոսմ մայր քաղաքաց ...», կը յարէ. Վարկպարագի գրուած խօսքեր չեն, այլ պատճառաբանեալ ու հիմնաւորեալ դաւանանք հանդէպ Հոսմայ ու Պետրոսի։ Եւ կը ծանօթագրէ. Տես մանրամասն քննարկումը՝ Հ. Ն. Տէր-Ներսէսեան, Մեր նախնեաց հաւատքը. Ս. Ներսէս Շնորհալի և Պետրոս Առաքեալ, ԲԶՊ. 1953, 233-243, ուր կը հերքուին նաև Սիոնի և Հասկի յօդուածները (էջ 410)։

Այս, Հ. Ն. Տէր-Ներսէսեան անխոհմարար ձեռնարկած էր հերքելու Հասկի (1952, էջ 491-2) յօդուածը Բաղձալէպի մէջ (1953, էջ 233-243), և Սիոնի (1954, 20-23) յօդուածը, դարձեալ Բաղձալէպի մէջ (1954, էջ 22-28)։ Բայց խնդիրը հող չէր վերջացած։ Սիոնի յօդուածագիրը միտածի կը հերքէր Տէր-Ներսէսեանի ծուռ մեկնաբանութիւնները և կը յանգէր սառնահերքելի եզրակացութեան։ Ըստ Ներսէս Շնորհալիի Պետրոս առաքեալ եկեղեցւոյ «գերագոյն» վարդապետ չի ճանչցուիր. չէ «առաջնորդ, և պիտ և վարիչ բովանդակ եկեղեցւոյ»։ չէ «գերագոյն իրաւարար և միահեծան տէր եկեղեցւոյ»,

վասնզի միայն ինք չունի «արքայութեան բանալիները»։ ... Եկեղեցւոյ միահեծան Տէրը Քրիստոսն է ինչպէս երկինքի մէջ, այնպէս ալ երկրի վրայ, երէկ և այսօր, նայն և յաւիտեան (Սիոն, 1954, էջ 61)։

Գեր. Կոզեան Ս. Պետրոս Առաքեալը յաճախ կը սիրէ կոչել «առաքելապետ»։ Այս նսրելուկ բառը և անգոյ պաշտօնը կը հերքուին նայնինքն ենթակային բառերով. ան ինքզինքը կը կոչէ «Պետրոս, առաքեալ Յիսուսի Քրիստոսի» (Ա. Թուղթ, Ա. 1)։ «Շմաւոն Պետրոս, ծառայ և առաքեալ Յիսուսի Քրիստոսի» (Բ. Թուղթ, Ա. 1)։ Առաքեալ բառը կը նշանակէ առաքեալ և ոչ թէ «առաքելապետ»։ Համեմատէ նաև «Պաւղոս, առաքեալ» (Գղտ. Ա. 1), «Պաւղոս, առաքեալ Յիսուսի Քրիստոսի կամօքն Աստուծոյ» (Եփս. Ա. 1, Կող. Ա. 1, Բ. Տիմ. Ա. 1), «Պաւղոս, առաքեալ Յիսուսի Քրիստոսի» (Ա. Տիմ. Ա. 1), «Պաւղոս, ծառայ Աստուծոյ և առաքեալ Յիսուսի Քրիստոսի» (Տիմ. Ա. 1)։ Նոր կտակարանը և Քրիստոսի Եկեղեցին կը ճանչնան միայն առաքելներ, և ոչ «առաքելապետ»։

6. — Տիեզերական ժողովներ. — Գեր. Կոզեան, իր անվուեր աղբիւրներէն քաղելով, Ն. Շնորհալիի բերանը կը դնէ սա անհաւատալի խօսքը. «Ընկուցիմք ըզտիեզերական զմեծ եւ զուրբ ժողովն որ ի Քաղկեդոն զումարեցու» (էջ 414)։

Վաւերական աղբիւրներու համաձայն Հայաստանեայց Եկեղեցին ընդունած է միայն երեք Տիեզերական ժողովներ. ծայթերը և աղթարմաները, որոնք ընդունած են Քաղկեդոնի ժողովը, չեն ներկայացներ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին։

Վաւերական աղբիւրները կ'ըսեն.

Ա. — Թուղթ Յովնանեա Կարողիկոսի (Գաբելեան). — Զի յառաջագոյն երանելի հորքն մեր և զկնի նոցա մեք ընկալաք զհաւատ ճշմարտութեան, զայն զոր քարոզեցին մարգարէքն և առաքելաքն, և ուսուցին հորքն ճշմարիտք, սուրբն Գրիգորիոս, սրբոյն Թադէոսի յաջորդն, և Յովն (= 318) եպիսկոպոսքն, որ ժողովեցան ի Նիկիոյ քաղաք, և ճԾ (= 150) քն, որ ժողովեցան ի Կոստանդնուպոլիս և Ս

(= 200) քն, որ ժողովեցան յեփեսոս, որ սրբոյ Հոգւոյն ազգամբ ուսուցին մեզ (Գիրք Թղթոց, էջ 78):

Բ. — Թուրք Վերանիսի առ Կիւրիոն. — Արդ ոչ է պարտ աստուածսիրութեան ձեռում աւելի ինչ վարդապետութիւն զուրուք ընդունել, քան զերից սուրբ և անարատ ժողովոցն՝ որք ի պատիւ ամենատուրք երրորդութեանն գումարեցան. ՅԺ և Ը իցն ի Նիկիա, և ՃԾ իցն ի Կոստանդնուպոլիս, և Մ սցն յեփեսոս. և աւելի քան զայս սահման հաւատոյ՝ մեր և ձեր հարցն և վարդապետաց ոչ կալեալ է և ոչ ընդունիմք (Գ. Թ. էջ 138):

Գ. — Խոսսովսնուրիւն Աբահամով Լալոյց Կարողիկոսի. — Խոստովանիմ որպէս ուսուցին զմեզ սուրբ Գիրք և ճշմարիտ վարդապետք և հարք, ՅԺԸ, որ ի Նիկիա, և ՃԾ, որ ի Կոստանդնուպոլիս, և Մ քն որ յեփեսոս (Յուցակ Զեռ. երուսաղէմի, Բ. էջ 32): Հմտ. նաև Գ. Թըղթոց, էջ 191:

Դ. — Վասն Լաւաոյ, Կովիսա Կարողիկոս. — Ըստ որում ևս և հաւատացեալ ինձ հաւատ այսպէս խոստովանիմք աներկբայելի հաւատովք և զարդարիմք երկւք ժողովովք այսոքիւք ի պատիւ ամենատուրք երրորդութեանն, սահմանու զոր եղեալ է ՅԺ և Ը աստուածաշունչ սուրբ հարցն որ ի Նիկիա ... Ըստ նմին և Ճ և Ծ քն որ ի Կոստանդնուպոլիս ժողովեցան ... Նոյնպէս և երկերիւրքն որ յեփեսոս ժողովեցան ... (Գ. Թ. 214-5):

Ե. — Ասեփանոս Սիւնեցի առ Գերմանոս. — Եւ յետ այսօրիկ յաստուածարեալ մեծի ժողովին Նիկիայ որ ի քաղաքն Աթիոսի ՅԺԸ իցն գտեալ խոստովանակիցն մեր սուրբն Առիստակէս, շառաւիղն ըստ ժարմնոյ և հոգւոյ սրբոյն Գրիգորի, առեալ յԱստուծոյ զլուրն կենաց ետ մեզ զնոյն սահմանաւոր գրով, զոր ունիմքս առանց յաւելման և պակասութեան: Նոյնպէս և զժողովն որ ի Կոստանդնուպոլիս որ ի կործանումն Մակեդոնի. և զԵփեսոսին, ի լուծումն Նեստորի, ընկալաք որպէս հիմն կենաց և առաջնորդ ճանապարհի առ Աստուած: Եւ այսպէս ներփառական առաստեղեմբ ըստ տիեզերական երիցն ժողովոց ի մի բերան փառաւոր առնեմք

զԱստուած: Իսկ զժողովն Քաղկեդոնի, վասն զի ոչ ըստ սրբոց նախեղելոց վարդապետացն տեսանեմք ասացեալ, ոչ ընդունիմք (Գ. Թ. էջ 374):

Զ. — Դազիկ Թագաւոր Վասպուրականի առ Ռոմանոս Կայսր. — Որպէս և մեծն Առիստակէս, որդի մեծի սրբոյն Գրիգորի, ի սուրբ ժողովին ՅԺԸ սուրբ հայրապետացն, որ ի Նիկիա Բիւթանացեաց ժողովեալք առ ի կործանումն Աթիոսի մուրթութեանն: Նոյնպէս և մեծն Ներսէս յերկրորդ ժողովին ՃԾ սուրբ հարցն, որ ի Նոր Հոռոմ, աճապարեալ փութացան վասն պեղծ կատարեալ Մակեդոնի յամառութեանն: Դարձեալ որք յեփեսոս Ասիա ժողովեցան Մ սուրբ հարքն վասն Նեստորի յիմարութեանն ... (Գ. Թ. էջ 295-6):

Է. — Բան Խոսսովսնուրեան Խաչկալ Լալոյց Կարողիկոսի. — Ընկալաք դարձեալ զնոյն հաւատ առաքելական ի սուրբ հարցն յերեք հարիւր և տասն և ութիցն, որ ի Նիկիա, ի ձեռն սրբոյն Առիստակէսի, նորին որդւոյ, զոր ունիմք առանց յաւելման և պակասութեան: Նոյնպէս և զՃ և Ծ սրբոց հարցն, որ ի Կոստանդնուպոլիս, ի ձեռն սրբոյն Ներսէսի. և զերկու հարիւրոցն, որ յեփեսոս, ի ձեռն աշակերտացն սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ: Զայս երից սրբոց ժողովոց խոստովանութիւն և զհաւատ ընդունիմք և քարոզեմք, հաւասար սրբոյն Գրիգորի և սրբոց առաքելոցն հրեղէն լեզուացն աստուածախօսութեան. և աւելի քան զայս որ առաքս, թէ և հրեշտակ յերկնից աւետարանեցէ, նզովեմք և ի բաց բառնեմք (Գ. Թ. էջ 304):

Ը. — Գեորգ Լալոյց Վերադիսող առ Յովն. Պատրիարք Ասորոց. — Իսկ վասն հարցմանդ զմեզ թէ զմիտենդ և զՅայտնութիւն ի մի կատարէք, որպէս առաջին հարքն որք յառաջ քան զժողովն Քաղկեդոնի: Արդ թէ այնոքիկ խոսելիք են, զոր նաքայն ուսուցին կամ կանոնեցին, արժան է քեզ և զուզիդ խոստովանութիւն, զոր ունիմ ի ժողովոյն Նիկիայ ՅԺԸ իցն, և կամ զՃԾ իցն, որ ի Կոստանդնուպոլիս, և զՄ սցն որ յեփեսոս թողուլ, և դաւանել ժողովոյն Քաղկեդոնի, և լինել մարդապաշտ փոխանակ աստուածապաշտի (Գ. Թ. էջ 351):

Այս վաւերական վկայութիւնները կը հաստատեն թէ Տիեզերական երեք սուրբ ժողովները վերջնականօրէն ճշգրտած և սահմանած էին քրիստոնէական եկեղեցւոյ դաւանանքը: (Սակայն, հակառակ տար, յայնորդ, Հայաստանեայց եկեղեցին իրենց կնիքաբեկութեամբ քաջայայտ ձգտումով, կը պահանջէին Հայերէն սր ընդունին «ըզ-չորբորդ և զհինգերորդ և զվեցերորդ և զեօթներորդ զտիեզերական ժողովան» (Ընդհանրական, Երուսաղէմ, 1871, էջ 157): Ն. Շնորհալիի վերահաս մահը պատճառ եղաւ որ ինք չկարենայ պատասխանել այդ անընդունելի պահանջին: Այդ դարձը կատարեց իր յաջորդը՝ Գրիգոր Տղայ:

Թ. — Դրիգոր Տղայ առ Մանուէլ. — Վասն զի գումարեալ ժողովք հարց սրբոց, սրբի ժամանակս ժամանակս եղեն ի սուրբ և ի կաթողիկէ եկեղեցիս ընդդիմամարտք զանազան հերձուածոց, յայտնի փայլեն ի մէջ մեր . . . : Եւ ի սոցանէ առաջին և տիեզերական ժողովն որ ի Նիկիա . . . : Եղև [երկրորդ] ժողով ի Կոստանդինուպոլիս ընդդէմ հազմարարցն . . . : Եւ երրորդ ժողով յԵփեսոս ընդդէմ Նեստորի . . . : (Ընդհանրական, էջ 182):

Այսպէս Գր. Տղան ալ կը ճանչնայ միայն երեք Տիեզերական ժողով ի հեճուկս Գեր. Կոզեանի:

Արդ, այս տուեալները, և Ս. Ն. Շնորհալիի ամբողջ մատենագրութիւնը մեզի իրաւունք կու տան բարձրաբար առ յայտարարելու թէ Շնորհալիի բերանը դըրուած վերոյիշեալ անհաւատարմի խօսքը բացարձակապէս անվաւեր է:

7. — Հայագաւան. — Կը գրէ Գեր. Կոզեան: Հայագաւան այսինքն՝ որ չունի դաւանութիւնը Քրիստոսի՝ եկեղեցւոյն և անոր տեսանկի գլխուն՝ Պետրոսի Աթոռին, այլ կը դաւանի Քրիստոսէ անկախ ինքնագլուխ հայ եկեղեցի մը: Այս իմաստով՝ Լամբրոնացին հայագաւան չէր . . . : (էջ 443):

Ուրեմն, ըստ Գեր. Կոզեանի, զոյսութիւն ունի եղեր «Քրիստոսէ անկախ» ինքնագլուխ հայ եկեղեցի մը: Մեզի ծանօթ բոլոր եկեղեցիները, հայ կամ օտար, ամէնքն ալ կախում ունին Քրիստոսէ:

Ուստի այդ անձանք և «Քրիստոսէ անկախ» եկեղեցին միայն մէկ տեղ կրնայ զոյսութիւն ունեցած ըլլալ, յիշեալ դատարկ տողերը դրողին վերնատան մէջ:

Գալով Լամբրոնացիին, անշուշտ այդ իմաստով հայագաւան չէր կրնար ըլլալ. բայց հայագաւան էր այն իմաստով որ էին իրմէ առաջ ապրող գերագանց Հայերը, Ս. Գր. Լուսաւորիչ, Ս. Սահակ Պարթև, Ս. Յովհ. Օձնեցի, Ս. Գր. Նարեկացի, Ս. Ներսէս Շնորհալի, և անոնց նման՝ աննման դաւակները Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցիին: Որովհետեւ հայագաւան ըսելով կը հասկցուի այն անձը որ կը դաւանի Հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցւոյ Հաւատոյ Հանգանակը:

8. — Մխիթար Ակեռացի. — Կը գրէ Գեր. Կոզեան. Հաւատարմութեան նսրահար տեսութիւնը ներքնապէս կանգնած է եկեղեցւոյ ողջայնացումին և անկախութեան ձգտումին: Թերևս Մխիթար Ակեռացին էր որ առաջին անգամ Առաքարանի խօսքերուն առաւ մեկնութիւն մը, որ անձանք էր նախորդ դարերուն (Թալաթիմեան, 111), (էջ 532): Ապա յաջորդ էջին վրայ կ'աւելցնէ. Առաքարանի իրաւական հաւատարմութիւնը հատուակէ հոքը՝ պէտք էին հայագաւանները ապահովել առաքելով մը իրր հիմնադիր իրենց եկեղեցւոյն (էջ 583):

Այս չքնաղ արամորսնութեան համաձայն հայագաւանները, իրենց եկեղեցւոյն իրր հիմնադիր, առաքելով մը ապահոված կ'ըլլան ժ. Գ. դարուն. մինչդեռ Յովհաննէս Բ. Գարեգեան, իր շ. 565 ին գրած մէկ թուղթին մէջ, Ս. Գր. Լուսաւորիչը կը ճանչնայ իրրև «Սրբոյն Թաղէսի յաջորդն» (Գ. Թ. էջ 78): Գեր. Կոզեանի կաթողիկէ տրամաբանութիւնը զինքը շատ հեռու քշած է պատմութեան սահմաններէն:

9. — Հայոց բաժմունք. — Կը գրէ Գեր. Կոզեան. Հայկական հերձուածը սկսած է 551 ին և աւարտած 607 ին (Հմմտ. էջ 768):

Այդ հաշիւը սխալ է: Սամուէլ կամրջաձորեցի՝ Խաչիկ կաթողիկոսի հրամանով, շ. 986 ին իր գրած թուղթին մէջ կ'ըսէ. «Ո՞վ ոք ոչ զիտէ թէ այս Շ (= 500) ամ է բարժանմանս մերոյ, աւելի կամ պակաս» (Գ. Թ. էջ 322): Նայնպէս

Ս. Ն. Շնորհալի, 1168 ին Հոռոմոց Մանուէլ Թագաւորին ուղղած իր Թուղթին մէջ կ'ըսէ. «Քանզի եւթն հարիւր տմ աւելի եղելոյ ժամանակաց բաժանման ի միմեանց անդամաց Բրիտանի» (Ընդհ. էջ 114): Գեր. Կոզեանի ցոյց տուած Թուականէն շատ առաջ կատարուած էր երկաքնակ և հայկական եկեղեցիներու բաժանումը, Քաղկեդոնի ժողովին որոշումներուն պատճառաւ:

10. — Դուրեան եւ Փլորենիոյ ժողովը. — Կը գրէ Գեր. Կոզեան. Օրմանեանէ շատ աւելի մեծ ու մեծարեցիկ հայադաւան մը չէ գեղեւած գրելու սա տողերը (էջ 484):

Գեր. Կոզեան Դուրեանի գրած պատկերաւից և դասականօրէն գեղեցիկ հատուածէն ընտրած է քանի մը կցկտուր խօսքեր և տուած է միգի Դուրեանի գրածին խեղանդած ծաղրանկարը միայն: Բացէք Դուրեանի երկերուն Զ. Հատորը, էջ 60-61, և հոն կարդացէք հարազատ Դուրեանը իր նուրբ հեգնանքով, երբ հետզհետէ կը յիշէ «Սոսյ (1307) և Ասանայի (1316) ժողովակները», կը յայտնէ թէ Փլորենիոյ ժողովը «ցանկացուած վախճանը չունեցաւ և չէր իսկ կրնար ունենալ». այն «ապարդիւն մնաց և տակէ աւելի բարձր ճակատագրի մը հասնելու ընդունակ չէր»: Թէ «պատուած էր այն ուսկանը՝ զոր կը ցանցէր Արեւմտաքի և Արեւելքի մէջ», և այլն: Ուշադրութիւն ըրէք մանաւանդ վերջին տողերուն. Գեր. Կոզեան ուղած է կարգաւ. «Եւ այդ ապացոյց մը կ'ընէ իրեն համոզելու համար Հայերը թէ Հոռոմի Քահանայապետին հպատակելու խոհեմութիւնը ունեցան երբեմն...» (էջ 485): Դուրեան գրած էր. «Եւ այդ ապացոյց մը կ'ընէ իրեն... խոհեմութիւնը ունեցանք երբեմն...» (էջ 61): Գեր. Կոզեան ձեռքի մէկ խաղալ չքացուցած է մատանշուած Քն, ազատուելու համար Դուրեանի թափանցիկ հեգնանքին սուր սլաքէն:

Փլորենիոյ ժողովին տաթիւ Գեր. Կոզեան կը գրէ. «Միւսթեան բաղձանքը, որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ բաղձանք վերադարձի Դ - ե դարերու զուտ կաթողիկէ ուղղափառութեան, իրականացաւ Պաշլաւունի Կաթողիկոսներով ու Կիլիկիան չըր-

ջանի կրօնական և արքունական պետերով: Այս միւսթիւնը ստացաւ պաշտօնական և հանդիսական վաւերացում՝ Փլորենիոյ ժողովին մէջ» (1439) (էջ 498):

Հիմա տեսնենք թէ Փլորենիոյ ժողովին որոշումները որոնք վաւերացուցած են: Լատիններու կողմէն ստորագրած են Եւգենիոս Պապը, ութ կարդինալներ, երկու պատրիարքներ, հինգ արքեպիսկոպոսներ, երեսունհինգ եպիսկոպոսներ, և քսանհինգ արքաներ. իսկ Հայոց կողմէն... երկու վարդապետներ, Սարգիս և Թովմատ (Հմմտ. Կոզեան, էջ 747): Ուրեմն լատիններու դարաւոր ճիգերուն արդիւնքը եղած է այսքան ճշմ. ասոր կ'ըսեն, «Լեառն կայր յերկունս և ծնու մուկն չնչին»: Հայաստանեայց եկեղեցին — այսինքն Հայ ժողովուրդը — մերժեց այդ փխրուն «միւսթիւն» ալ, այդքան աշխատանքով եփուած ապուրին վրայ պող ջուր թափեց, և Հայոց Ընդհանրական Հայրապետութեան կեդրոնը՝ ազգային մեծ ժողովի մը որոշմամբ՝ Սիսէն փոխադրեց Էջմիածին (1441), իր աստուածահաստատ սրբավայրը:

Հիմա որ փոքր ի շատէ տեսանք Գեր. Կոզեանի շահագործած անվաւեր աղբիւրները, կիրարկած սխալ մեթոդը, և ի յայտ բերած թիւր դատողութիւնը, ըստիպուած ենք զինքն ալ դասելու շարքին այն անփառանակ մարտիկներուն, որոնք աշխատեցան ամէն գնով հիմնադատակ կործանել Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին, և հակառակ իրենց մոլեկան ճիգերուն ձախողեցան իրենց նպատակին մէջ և մնացին ձեռնառնայն: Այդպէս պիտի ըլլար անշուշտ, քանի որ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին հիմնուած է անշարժ վէմին՝ Քրիստոսի վրայ, բազմադրիւն տւտարանչութեամբ Սրբազան Առաքելացն թողէսսի և Բարթողիմէոսի, լուսակերտուած է սքանչելահրաշ քարոզութեամբ մեծ Խոստովանողին Սրբոյն Գրիգորի, և եռապատիկ պարսպուած է անխորտակելի դաւանութեամբ Տիեզերական երեք սուրբ ժողովներու:

Մեր վերագրեալ նկատողութիւնները աւելորդ անգամ մըն ալ կը հաստատեն դարաւոր վճիռը թէ, «Մուռ քանակէն ուղիղ գիծ չ'եկել»:

Ն. ԵՊՍ. ԾՈՒԱԿԱՆ